

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ОБРЯДОВИХ КОМПАРАТИВНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Васильченко В. М. Концептуалізаційні особливості обрядових компаративних фразеологізмів.

Розглянуто обрядові фразеологізми компаративної природи, з'ясовано факт глибокого знання носієм мови обрядової дійсності (донорської зони) і високий рівень пізнання реципієнтної зони, окреслено структуру, що мають вербалізатори концептів-еталонів, констатовано випадки реалізації полісемантичного характеру концептів-еталонів, синонімії та енантіосемії обрядових компаративних фразеологізмів.

Ключові слова: вербалізатор, етнічний світогляд, еталон, компаративні фразеологічні одиниці, порівняння, компонент, донорська зона, обряд.

Васильченко В. М. Концептуализационные особенности обрядных компаративных фразеологизмов.

Рассмотрены обрядные фразеологизмы компаративной природы, выяснен факт глубокого знания носителем языка обрядной действительности (донорской зоны) и высокий уровень познания реципиентной зоны, очерчена структура, которую имеют вербализаторы концептов-эталонів, констатированы случаи реализации полисемантического характера концептов-эталонів, синонимии и энантиосемии обрядных компаративных фразеологизмов.

Ключевые слова: вербализатор, этническое мировоззрение, эталон, компаративные фразеологические единицы, сравнение, компонент, донорская зона, обряд.

Vasylychenko V. M. Conceptualizing features of ritual comparative phraseologisms.

Ritual phraseologisms of the comparative origin were studied, the fact of the native speaker deep awareness of the ritual reality (donor area) and high level of the recipient area cognition were discovered. The structure with verbalizators of concept-standards was outlined, the cases of polysemantic kind of concept-standards realization were ascertained, also there were cases of synonymy and enantiosemya of comparative phraseologisms discovered.

Key words: verbalizator, ethnic worldview, standard, comparative phraseological units, component, donor area, ritual.

Антропоцентрична парадигма лінгвістичних досліджень у центр ставить людський фактор у мові (разом з мовним фактором у людині). Особливо благодатним матеріалом для дослідницької роботи такого спрямування є фразеологічний склад мови, оскільки «в ньому концептуалізовані не тільки знання про власне людську, наївну картину світу і всі типи відношень суб'єкта до її фрагментів, але й начебто

запрограмована участь цих мовних сутностей разом з їх використанням у міжпоколінній трансляції еталонів і стереотипів національної культури. Фразеологічний склад мови – це дзеркало, у якому лінгвокультурна спільнота ідентифікує свою національну самосвідомість» [5, с. 9]. Проблематиці «мова (фразеологія) і національна культура» присвячені роботи багатьох дослідників. Зокрема, це праці Л. Скрипник, Ф. Медведєва, В. Ужченка, О. Селіванової, В. Мокієнка, В. Жайворонка, В. Коваля, О. Назаренко, Д. Ужченка, Л. Мельник, Т. Григоренко, О. Масло, Н. Мазур, Н. Скоробагатько, І. Царьової, Т. Д'якової та інших. Значне місце у системі досліджень зв'язків між національною культурою і мовою займає обрядова сфера. Кінець ХХ століття та початок ХХІ характеризуються зацікавленістю обрядовим дискурсом представників різних галузей гуманітарної науки: філософії (І. Богачевська, Т. Біленко та ін.), фольклористики (С. Козяр, Г. Марченко, Г. Сокіл, Л. Сорочук, В. Телеуця, Т. Андреєва, Н. Аксьонова, М. Маєрчик, А. Мойсей, О. Боряк та ін.), лінгвістики. Мовознавці досліджували вербальний компонент традиційного поховального обряду в поліських говорах (В. Конобродська), обрядову семантику слов'янських мов у зіставно-типологічному аспекті (О. Тищенко), лексику сімейних обрядів у говірках Донеччини (В. Дроботенко), номінативну ланку в середовищі українського обрядового гіпертексту (Н. Алатирєва), етносимволіку мовних одиниць в українському обрядовому дискурсі (М. Філіпчук), лексичні й фразеологічні особливості давнього й сучасного весілля (І. Мілева), зв'язки між ідіомами й обрядом у контексті генези номінацій пустого говоріння в східнослов'янських мовах і предикати любовної магії (М. Жуйкова) та ін. Однак існує потреба цілеспрямованого аналізу системних зв'язків між соціальним (обряд) та мовним (фразеологізм) феноменами. Отже, *актуальність дослідження* зумовлюється активізацією наукових пошуків, з одного боку, у сфері відображення мовними одиницями етнокультурного фону, а з іншого – необхідністю дослідження обряду як цілісної системи семантичного, ментального та вербального планів. *Мета* дослідження – розгляд концептуалізаційних особливостей обрядових компаративних фразеологізмів. *Об'єктом дослідження* обрано компаративні фразеологізми, стихією побутування еталонів яких виступає обрядова дійсність.

Мовну систему можна кваліфікувати як грандіозне «сховище», де зберігаються структуровані відповідним чином знання. Опосередковуючись за допомогою психічних чуттів, вони відображають ставлення носія мови до об'єктивного світу. На цьому ґрунтується формування в мові системних відношень, що мають своєрідну архітектоніку і складну ієрархію семантичних рівнів – створюється «система в системі». Одну з таких систем формують фразеологічні порівняння, об'єктом функціональної спрямованості яких виступають пізнавальні процеси, що відбуваються шляхом зіставлення спільних ознак

пізнаваних предметів (явищ). Компаративні фразеологічні одиниці (КФО) об'єднуються в складну продуктивну мікросистему мови, що характеризується особливою структурою та функціями [3]. Цінність таких одиниць для дослідження особливостей етнічного світогляду, ментальності, динамічних процесів у фразеосистемі мови полягає в тому, що еталонами (об'єктами) для порівняння найчастіше виступають образи, які фіксують сталі, традиційні стереотипи, різнопланові оцінки (етичні, естетичні, утилітарні та ін.), позначені глибокою закоріненістю в народну культуру [6, с. 181–182].

КФО відображають одну з особливостей людської свідомості, суть якої полягає в тому, що інформація про певний об'єкт думки, висловлена шляхом порівняння (зіставлення) його з іншим, постає перед адресатом значно яскравіше, виразніше, оскільки дає змогу актуалізувати відповідні риси порівнюваного об'єкта, виокремити їх, образно й емоційно підкреслити. Як констатують дослідники, процеси осмислення навколишнього світу шляхом використання відображених мовою національних стереотипів належать до найважливіших моментів пізнання дійсності, яке відбувається на ґрунті укоріненого століттями способу мислення, національної культурної традиції, специфіки життя народу [4]. Ці процеси знаходять своє яскраве відображення у фразеологічних одиницях аналізованого типу.

До КФО належать надслівні (аналітичні), оцінні, семантично цілісні (з можливістю варіантності), відтворювані, здебільшого експресивні мовні одиниці порівняльного характеру, які мають релевантну ознаку фразеологічності як специфічного різновиду семантичного перетворення і виконують вторинно-номінативну функцію. Вони наділені інваріантними ознаками фразеологічних одиниць і якісною своєрідністю у фразеосистемі [8, с. 210; 3].

Структура КФО має чотиричленну будову: а) предмет порівняння (те, що піддається порівнянню; суб'єкт порівняння); б) еталонний «зразок» (об'єкт, те, з чим порівнюють; виступає носієм образу, опорою порівняння); в) ознака, що лягає в основу порівняння (цей структурний компонент вказує на спільне між предметом порівняння і еталонним «зразком», виконує функцію своєрідного «посередника»); г) формальний показник порівняння (сполучник). Одиниці, в яких наявні всі чотири компоненти, є структурно повними порівняннями. Такі конструкції здійснюють перетворення образів на уявлення (найузагальненішу форму знань), що виникають унаслідок різноманітних асоціацій [2, с. 228; 1, с. 144–145; 7, с. 129].

У межах підсистеми КФО виділяються обрядові компаративні фразеологізми (ОКФ). До них належать одиниці, донорською зоною для яких виступає обрядова сфера діяльності соціуму. Зафіксовані в писемних джерелах, ці одиниці демонструють зв'язки зі шлюбним і поховальним

обрядом, обрядом хрещення, а також з магічними ритуальними практиками. Універсальність мотиваційної формули одиниць аналізованого типу (*[A]* як (*мов, наче, ніби*) *B*) забезпечує значний фраземотворчий потенціал. Для цього потрібна наявність у суб'єкта й еталона порівняння певних ознак, які можуть піддаватися зближенню (і відповідно – порівнянню) у процесі відповідної мисленнєвої операції: **говіркий як сват (староста, дружка та ін.) // *мовчазний як небіжчик (мрець) // *сумно як на похороні (на поминках)* тощо.

Обрядовий складник настільки глибоко увійшов до буттєвої свідомості українського етносу, що звернення практично до будь-якої реалемі як еталона для операції порівняння робить таку порівняльну конструкцію прототипом КФО. Тривале виконання обрядів перетворило їх на мегаконцепти, у межах яких порівняльній концептуалізації можуть піддаватися різнопланові одиниці (реалемі, учасники обряду, обрядодії, обрядові ознаки тощо): ... *Астапъ не тей ставъ: ходыть да сумуе, неначе батька въ домовину положивъ...* (МРСиП, с. 231), *Марина жартувала з приводу нічного безсоння, діти хрумкали цукор, а Георгій з Євою сором'язливо посміхалися, як молодята на сватанні* (Гримич, с. 212–213).

Виразними функціями для КФО виступають емоційно-експресивна та інтенсифікувальна. За допомогою таких одиниць відбувається підсилення висловлення, підвищення його експресивності. Експресія КФО детермінується взаємодією в них двох функціональних планів – номінації й компаративності, порівняльний фразеологізм виступає як перетин елементів пізнання й експресії [3].

Позицію об'єкта (еталона) в ОКФ може займати: а) сам обряд: *як на весілля* – «по-святковому, розкішно» (ФСУМ, 75), *наїв єм сі, як на весілю* «На весілю дають багато їсти» (ГП (III), с. 429); б) певна обрядова річ (репрезентант реалемного плану): *вмре як у могилі* (ФСУМ, с. 139), *як у домовині* (с. 262); в) обрядодія (репрезентант акціонального плану): *сумуе, неначе батька въ домовину положивъ...* (МРСиП, с. 231), *як з воску вилив* – «Хорошо, акуратно сдѣлать вещь» (Гр. I., с. 167); г) учасник обряду (репрезентант агентивного плану): *пишнит ся, як нова кума* – «Нова кума уважає собі нове кумство за велику честь» (ГП (III), с. 537), *Веселий, як засватана дівка* – «Вона тішить ся пожаданою зміною способу життя» (ГП (IV), с. 539); г) обрядова ознака: *Одягнутий як на смерть* – «В темні кольори (переважно в чорний)» [7, с. 129].

У структурному плані вербалізатори експертів-еталонів можуть являти собою як однослівне утворення, так і бути доволі розгорнутою структурою. Серед аналізованих одиниць виявлено випадки, коли порівняльний компонент виступає як: 1) одне слово (словоформа): а) іменник: *вмре як у могилі* – «Хто-небудь гарантує збереження якоїсь таємниці» (ФСУМ, с. 139), *поїхали, як з пропойом* «Поїхали кінно купою. Пропій – весільне товариство, що проводить молодих до шлюбу» (ГП (IV),

с. 510), *як (мов, ніби і т. ін.) на сповіді, з сл. признатися, розказати і т. ін.* – «Відверто, нічого не приховуючи» (ФСУМ, с. 851); б) субстантивований прикметник: *бігає як засватана* – «Безладно метушиться» (Сл.Пор., с. 58), *як (мов, ніби і т. ін.) по мертвому (по мерлому і т. ін.), з сл. голосити, заводити і т. ін.* – «Дуже сильно, голосно, нестримно і т. ін. як над мерцем» (ФСУМ, с. 483), ... *голосить, якъ по мертвому ...* (МРСиП, с. 126); 2) група слів: а) субстантивований прикметник із залежним словом: *як (мов, ніби і т. ін.) скупаний у мертвій воді* – «Пригнічений, сумний, невеселий» (ФСУМ, с. 822); б) дієслівно-іменниковим словосполученням: *як (мов, ніби і т. ін.) з гробу встав* – «Надзвичайно виснажений» (с. 154), *як (мов, ніби, немов і т. ін.) курячим зубом обчеркнутий* – «Такий, до якого не можна підступитися, звинуватити в чомусь і т. ін.» (с. 577); в) іменниково-прикметниковим словосполученням: *заводит як по рідні мамі* «Про голосний, ревний плач» (ГП (II), с. 144); г) субстантивований прикметник з іменником та еліпсованим головним словом: *як мертвому (умерлому) кадило*, з сл. *допомагати і т. ін.* – «Зовсім не (допомагати)» (Ужч./Ужч., с. 68), *помагає, як мертвому кадило* – «Про бабські ліки» (ГП (III), с. 569), *потрібне, як мертвому кадило* – «Мертвому кадять при похороні, але се очевидно не для него, лише для приглушення трупячого сопуху» (ГП (III), с. 580), *вигріб як умерлого з гробу* «Пригадав не до речі якусь давно забуту, а неприємну справу» (ГП (I), с. 162); г) еліпсованою предикативною частиною: *ото набрав грошей, як ніп за парастас* «Плата за парастас зовсім не велика» (ГП (III), с. 503), *бодай бись сі надивив тільки, що мертвець з лави* «Прокляте, щоб ти так само не бачив нічого, як мрець» (ГП (III), с. 427), *хватається, якъ попівна заміжъ* (Труды (I), с. 280). Еліпсуватися можуть обидві предикативні частини: *Князь без люльки, як весіля без музик* – «Князь» у горах значить тільки що «війт» (ГП (IV), с. 459). Деякі структури демонструють паралелізм правої та лівої частин: *На чужині, як у домовині* (УНППЗ, с. 83), *Князь без люльки, як весіля без музик* (ГП (IV), с. 459).

Різноплановість обрядових концептів позначається на характері семантики ОКФ. Так, деякі з них демонструють полісемантичність. Це зумовлюється концептуалізаційними параметрами, якими наділено той чи інший фрагмент обрядової картини світу, що використано як еталон для операції порівняння: *бігає як засватана* – «Безладно метушиться» (Сл.Пор., с. 58), *зажурилась мов засватана* – «Про дуже засмучену дівку» (с. 58), *сидить як засватаний* – «Про сором'язливу людину» (с. 58), *гарна дівка, як засватана* (Номис, с. 236); *як (мов, ніби і т. ін.) у могилі* – «1. Тихо, сумно і т. ін. 2. з сл. т и х о. Уживається для підсилення зазначеного слова; дуже, надзвичайно» (ФСУМ, с. 500), *вмре як у могилі* – «Хто-небудь гарантує збереження якоїсь таємниці» (с. 139). Згадана особливість обрядових образів-еталонів детермінує енантіосемічність

деяких ОКФ: *мов (мов, ніби і т. ін.) засватана дівка (дівка на виданні)* – «1. Ніяково, несміливо, сором'язливо. 2. Гордо, піднесено, з почуттям власної гідності» (ФСУМ, с. 241). Наділення народною свідомістю різних реалем однаковими ознаками спричиняє появу ОКФ-синонімів: *як (мов, ніби і т. ін.) у могилі* – «тихо, сумно і т. ін.» (ФСУМ, с. 500) // *як у домовині* «тихо і сумно» (с. 262).

Отже, серед обрядових фразеологізмів виділяється група одиниць компаративної природи. Особливий мотиваційний характер компаративем забезпечує значний їх фраземотворчий потенціал. У цьому вбачається як перспектива поповнення ними фразеосистеми, так і нових досліджень КФО. Виявлені одиниці ілюструють глибоке знання носієм мови обрядової дійсності (донорської зони) і високий рівень пізнання реципієнтної зони. Концепти-еталони ОКФ репрезентують різні обрядові плани. Вербалізатори концептів-еталонів мають різноманітну структурну природу (від слова (словоформи) до предикативної частини). Серед аналізованих одиниць наявні такі, концепти-еталони яких демонструють полісемантичний характер, ситуативно актуалізуючи свої численні ознаки. Виявлено випадки синонімії та енантіосемії.

Література

1. Гавриленко А. Фразеологизмы компаративного типа в французском языке в аспекте перевода / А. Гавриленко // Наукові записки. – Вип. 89 (1). – Серія : філологічні науки (мовознавство) : у 5-и ч. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. – С. 144–148.
2. Ибрагимова Г. Х. Национально-культурный компонент в компаративной фразеологии даргинского языка / Г. Х. Ибрагимова // Известия Российской государственной педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2009. – № 89. – С. 228–230.
3. Мізін К. І. Компаративні фразеологічні одиниці сучасної німецької мови: шляхи утворення та ідеографія [Електронний ресурс] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / К. І. Мізін. – К., 2004. – 19 с. – Режим доступу : <http://dissert.com.ua/contents/4027.html>.
4. Садова Г. Ю. Семантико-синтаксична організація компаративних паремій [Електронний ресурс] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02 «Російська мова» / Г. Ю. Садова. – К., 2006. – 19 с. – Режим доступу : <http://www.lib.ua-ru.net/inode/5722.html>.
5. Телия В. Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / Телия В. Н. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
6. Уманцева Н. Ф. З антропогностичної компаративної фразеології села Циркуни на Харківщині / Н. Ф. Уманцева // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Сер. : Філологія. – 2009. – № 854. – Вип. 57. – С. 181–185.
7. Шкуран О. В. Проект словника компаративних фразеологізмів східнословобожанських та східно степових говірок Середнього Подінців'я / О. В. Шкуран // Лінгвістика – № 2 (20). – 2010. – С. 125–130.
8. Шкуран О. В. Дискурсивна компаративна фразеологія Середнього Подінців'я як генетичний код народного світовідчуття / О. В. Шкуран // Лінгвістика – № 3 (21). – Ч. I. – 2010. – С. 210–214.

Умовні скорочення

- Гр. I-IV – Словарь української мови. Зібрала ред. журн. «Киевская старина». Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. – Т. I-IV. – К. : Наукова думка, 1996–1997.
- Гримич – Гримич М. Егоїст : Роман. – К. : ПП «Дуліби», 2006. – 324 с.
- ГП (I) – Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко. – У Львові, 1901. – Вип. I. (А – Відати). – 202 с.
- ГП (IV) – Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко. – У Львові, 1910. – Том III. (Рабунок – Ячмінь). – 541 с.
- ГП (II) – Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко. –

- У Львові, 1907. – Том II. – Вип. I. (Діти – Кпити). – 302 с.
- ГП (III) – Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко. – У Львові, 1908. – Том II. – Вип. II. (Кравець – Пять). – 614 с.
- МРСиП – Гринченко Б. Д. Изъ усть народа. Малорусскіе разказы, сказки и пр. – Черниговъ : Земская Типогр., 1901. – 488 с.
- Номис – Українські приказки, прислів'я і таке ін. / Уклав М. Номис. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.
- Сл.Пор. – Юрченко О. С. Словник стійких народних порівнянь / Юрченко О. С., Івченко А. О. – Х. : Основа, 1993. – 176 с.
- Труды (I) – Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-Русскій край. Матеріали и изслѣдованія, собранные П. П. Чубинскимъ. – Т. I-й. – Вып. 2 : Пословицы, загадки, колдовство. – Петербургъ, 1877. – 470 с.
- Ужч./Ужч. – Ужченко В. Д. Фразеологічний словник української мови / Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. – К. : Освіта, 2008. – 225 с.
- УНППЗ – Народ скаже – як зав'яже. Українські народні прислів'я, приказки, загадки. – К. : Веселка, 1973. – 230 с.
- ФСУМ – Фразеологічний словник української мови : у 2 кн. – К. : Наук. думка, 1993. – 980 с.